

СТВОРЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ АГРОПРОМИСЛОВОГО КЛАСТЕРУ У ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ

ПУЛИНА ТЕТЯНА

ВЕНІАМІНІВНА, доктор економічних наук, професор кафедри менеджменту, Запорізький національний технічний університет, м. Запоріжжя

ХМАРА НАТАЛІЯ

ОЛЕКСАНДРІВНА, аспірант, Запорізький національний технічний університет

СКРИПКА НАТАЛІЯ

ОЛЕКСІВНА, магістр, Запорізький національний технічний університет, м. Запоріжжя

Актуальність досліджуваної теми зумовлена необхідністю підвищення рівня вагемого виробничого потенціалу агропромислового комплексу Запорізької області, та збільшення внеску області у економіку України. Предметом дослідження є теоретичні та методологічні підходи формування концепції агропромислового кластеру.

Метою статті є створення концепції агропромислового кластеру у Запорізькій області.

Для досягнення поставленою мети використовувались статистичний, розрахунковий, синтезуючий, узагальнюючий та описовий метод дослідження.

В кінці дослідження було доведено, що створення концепції агропромислового кластеру в області сприятиме більшій ефективності формалізації кластерної ініціативи, та скороченню фінансових та часових витрат.

Наукова значущість роботи полягає в дослідженні процесу створення концепції агропромислового кластеру з урахуванням особливостей розвитку економічної діяльності в Україні. Як висновок роботи, для покращення становища агропромислового комплексу Запорізької області, пропонується створити кластер з виробництва олії, на базі все існуючих підприємств. Якщо застосувати цей метод у практиці, то підвищаться показники агропромислового комплексу області, як це було представлено у інших областях України.

Ключові слова: агропромисловий комплекс, кластер, регіон, сільське господарство, сектор, кластерні структури, розвиток.

СОЗДАНИЕ КОНЦЕПЦИИ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КЛАСТЕРА В ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ

Актуальность исследуемой темы обусловлена необходимостью повышения уровня весомого производственного потенциала агропромышленного комплекса Запорожской области и увеличение вклада области в экономику Украины. Предметом исследования являются теоретические и методологические подходы формирования концепции агропромышленного кластера.

Целью статьи является создание концепции агропромышленного кластера в Запорожской области. Для достижения поставленной цели использовались статистический, расчетный, синтезирующий, обобщающий и описательный метод исследования.

ПУЛИНА ТАТЬЯНА

ВЕНИАМИНОВНА, доктор экономических наук, профессор кафедры менеджмента, Запорожский национальный технический университет

ХМАРА НАТАЛЬЯ

АЛЕКСАНДРОВНА, аспирант, Запорожский национальный технический университет

СКРИПКА НАТАЛЬЯ

АЛЕКСЕЕВНА, магистр, Запорожский национальный технический университет

В конце исследования было доказано, что создание концепции агропромышленного кластера в области будет способствовать большей эффективности формализации кластерной инициативы, и сокращению финансовых и временных затрат.

Научная значимость работы заключается в исследовании процесса создания концепции агропромышленного кластера с учетом особенностей развития экономической деятельности в Украине. Как вывод работы, для улучшения положения агропромышленного комплекса Запорожской области, предлагается создать кластер по производству масла, на базе все существующих предприятий. Если применить этот метод в практике, то повысятся показатели агропромышленного комплекса области, как это было представлено в других областях Украины.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, кластер, регион, сельское хозяйство, сектор, кластерные структуры, развитие.

THE CREATION OF THE CONCEPT AGRO-INDUSTRIAL CLUSTER IN THE ZAPORIZHZHIA REGION

TETIANA PULINA, *Doctor of Economics, Professor of Management Department, Zaporizhzhia National Technical University, Zaporizhzhia*

NATALIA KHMARA, *postgraduate, Zaporizhzhia National Technical University, Zaporizhzhia*

NATALIA SKRIPKA, *master student, Zaporizhzhia National Technical University, Zaporizhzhia*

Purpose. The purpose of the article is to create a concept for the agricultural and industrial cluster and it is to improve the economic potential of the Zaporizhzhia region.

Design/methodology/approach. In order to achieve the goal popular methods of research were used. Such statistical, computational, synthesizing, generalizing and descriptive research method were applied.

Findings. At the end of the study, it was approved that the concept of an agricultural and industrial cluster in the region would contribute to a greater effectiveness of the cluster initiative formation and it would reduce financial and time costs.

There are several cluster associations in the Zaporizhzhia. They are a cluster for the production of honey, dairy products, and the association of well-known food brands. But their value is not great enough for the agricultural and industrial complex of the region. Therefore, in order to improve the complex and the economy of the region as a whole, it is proposed to create a cluster for the production of oil, because sunflower itself occupies leading positions among the collected raw materials of the Zaporizhzhia region. This cluster is proposed to be created on the basis of all functioning enterprises.

Research limitations/implications. As it was showed by practice in other regions of Ukraine the creation of agricultural and industrial cluster associations increases the agricultural indicators in several times and it increases because of improvement of the economic situation of the regions. Therefore, the scientific significance of the work is to study the process of creating the concept of an agricultural and industrial cluster, taking into account the peculiarities of the development of economic activity in Ukraine.

Originality/value. In practice this method will increase the indicators of the agricultural and industrial complex of the region. The region's economy will grow not only due to metallurgy. The use of this method in other regions of Ukraine with a positive result of the increase of indicators is a good example to this.

Key words: agro-industrial complex, cluster, region, agriculture, sector, cluster structures, development.

Постановка проблеми. Глобалізація ринків, загострення конкуренції вимагають поєднання розрізнених, самостійно функціонуючих підприємств та організацій аграрного, промислового, інфраструктурного секторів економіки для раціональнішого використання природного, трудового, виробничого, інвестиційного потенціалів регіонів і територій країни. Для того щоб в Запорізькій області покращила агропромислові показники, треба виробляти конкурентоспроможну сільськогосподарську продукцію. В цьому питанні допоможе створення концепцій агропромислового кластеру. Концепції кластерні утворення агропромислового комплексу регіону, можуть стати основою для промисловців та сільгоспвиробників, яка допоможе більш ефективно реалізувати власний виробничий потенціал, а також значно покращити соціально-економічні показники розвитку регіону. Однак утворення концепцій в агропромисловому комплексі Запорізького регіону вивчені недостатньо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато праць вітчизняних та зарубіжних авторів присвячені формування та розвитку кластерних концепцій. Процес створення кластерних об'єднань підприємств згадується у роботах С. Соколенк, В. Прушківський, Ю. Владимиров, В. Теретьяк, І. Ступак та П. Сідун [1-4]. Кожен із авторів має свій погляд на концепцію створення агропромислового кластеру. Тому, треба заздалегідь що процес концепцій агропромислового кластеру є дискусійним та потребує подальшого опрацювання.

Постановка завдання. Визначити умови для створення концепції агропромислового кластеру у Запорізькій області.

Виклад основних результатів. Регіональні кластерні структури формуються за наявності зручного та чіткого організаційного процесу. Така методика впливає на методологічний підхід оцінки потенціалу створення регіонального кластеру та планування його діяльності з метою забезпечити стабільне функціонування та стійких темпів економічного розвитку регіону з

урахуванням кон'юнктури ринку та тенденцій розвитку.

На початку створення регіонального агропромислового кластеру треба визначити і регламентувати основні етапи формування кластерного утворення. На основі розглянутих підходів до формування кластерних структур нами запропоновано модель створення регіонального агропромислового кластеру (рис. 1) [3-6].

Перший кроком моделі є визначення пріоритетних напрямків для кооперації, що передбачає аналіз ступеню локалізації та спеціалізації, оцінку можливих точок зростання, дослідження наявної інфраструктури, а також аналіз характеру взаємодії між суб'єктами ринку. На наступному етапі відбувається ідентифікація можливих учасників кластеру та аналіз їх потенціалу.

Про неготовність до повноцінного об'єднання свідчить низький потенціал учасників, тому у цьому випадку рекомендовано створити агломерації

У протилежному випадку, якщо оцінка потенціалу можливих учасників позитивна варто перейти до наступного етапу створення регіонального агропромислового кластеру – формування групи лідерів та розвитку взаємозв'язків між ними. Якщо рівень взаємозв'язків між учасниками кластеру високий, то це дозволяє перейти до наступного етапу – формування єдиної стратегії розвитку.

Формування спільних проектів учасників та програм співробітництва – це наступний крок розвитку взаємовідносин. На даному етапі розвитку для фінансування спільних проектів в рамках кластерного утворення необхідним є пошук джерел інвестицій. Залежно від характеристики кожного окремого проекту регіонального агропромислового кластеру джерелами фінансування можуть бути приватні інвестиції, державні інвестиції (або пільги), а також державно-приватні інвестиції у рамках державно-приватного партнерства.

Моніторинг виконання проектів та оцінка діяльності кластерного утворення являється важливим етапом у даній моделі .

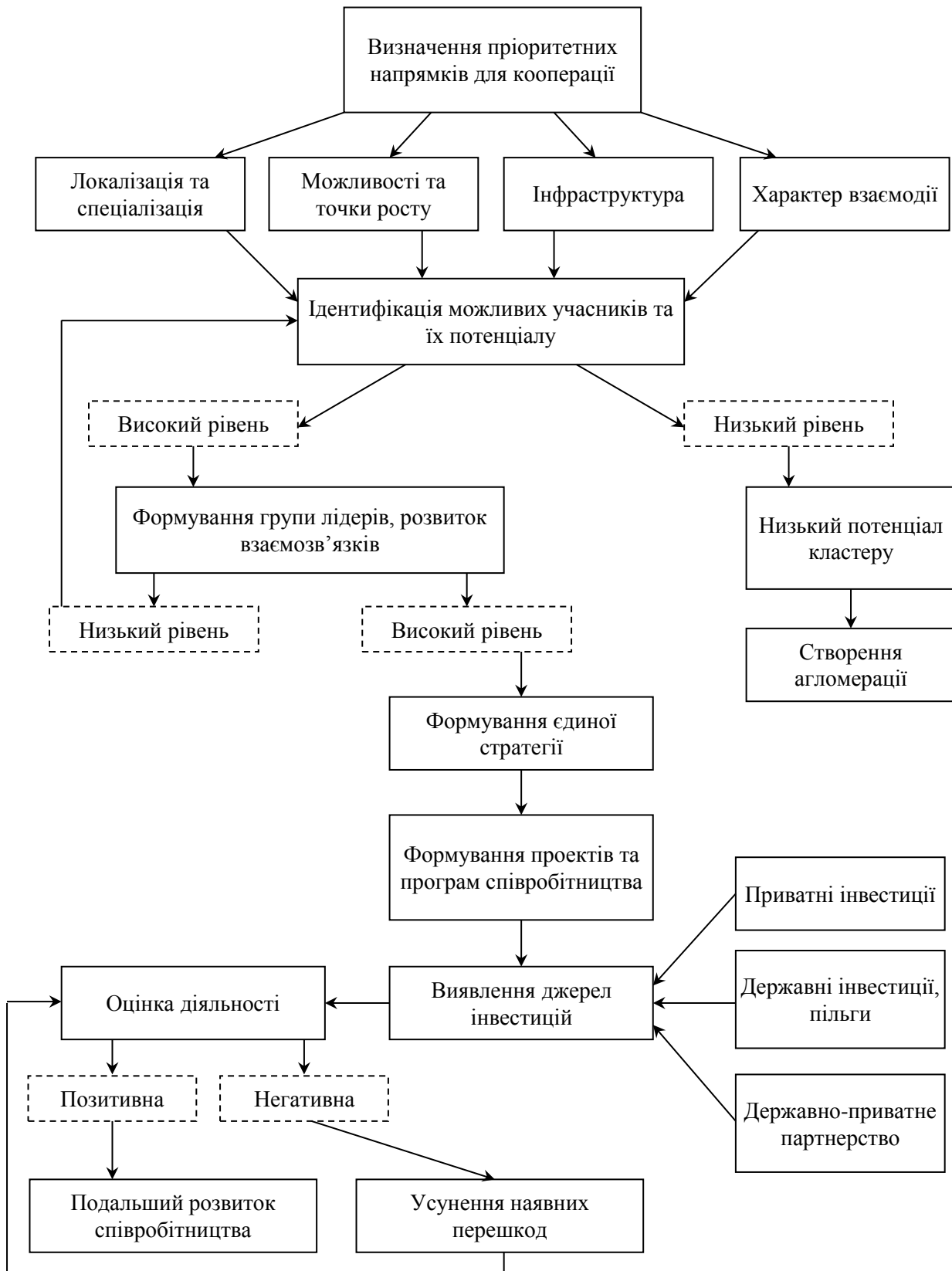

Рис. 1 Модель створення регіонального агропромислового кластеру

Якщо оцінка діяльності негативна то ідентифікуються наявні проблеми та перешкоди після чого вживаються заходи щодо їх усунення. Позитивна оцінка спільних проектів учасників та діяльності кластеру в цілому являється поштовхом для подальшого розвитку регіонального агропромислового кластеру.

Не менш важливим аспектом процесу формування регіональних кластерних структур у сфері АПК є визначення профільних напрямків (стволових секторів) регіонального кластерного утворення [7-8].

Визначення профільних напрямків полягає у оцінюванні обраного регіону на предмет його конкурентоспроможності та визначення потенційних точок зростання. Також головні галузі АПК регіону аналізуються на предмет порівняльної конкурентної стійкості за допомогою розрахунку коефіцієнтів локалізації (спеціалізації) та обирається галузь, яка заслуговує особливої уваги щодо створення кластеру.

Коефіцієнт локалізації (спеціалізації) розраховується як відношення питомої ваги регіону по даній галузі до питомої ваги регіону у ВВП країни. Якщо коефіцієнт локалізації (спеціалізації) більше або дорівнює одиниці, то дані галузі оцінюються, як галузі ринкової спеціалізації – в них є вже діючі кластери або їх створення є можливим.

Якщо оцінка діяльності негативна то ідентифікуються наявні проблеми та перешкоди після чого вживаються заходи щодо їх усунення. Позитивна оцінка спільних проектів учасників та діяльності кластеру в цілому являється поштовхом для подальшого розвитку регіонального агропромислового кластеру.

Не менш важливим аспектом процесу формування регіональних кластерних структур у сфері АПК є визначення профільних напрямків (стволових секторів) регіонального кластерного утворення.

Визначення профільних напрямків полягає у оцінюванні обраного регіону на

предмет його конкурентоспроможності та визначення потенційних точок зростання.

Також головні галузі АПК регіону аналізуються на предмет порівняльної конкурентної стійкості за допомогою розрахунку коефіцієнтів локалізації (спеціалізації) та обирається галузь, яка заслуговує особливої уваги щодо створення кластеру.

Коефіцієнт локалізації (спеціалізації) розраховується як відношення питомої ваги регіону по даній галузі до питомої ваги регіону у ВВП країни. Якщо коефіцієнт локалізації (спеціалізації) більше або дорівнює одиниці, то дані галузі оцінюються, як галузі ринкової спеціалізації – в них є вже діючі кластери або їх створення є можливим.

Розрахуємо коефіцієнт локалізації (спеціалізації) для окремих профільних напрямків сільського господарства Запорізької області [9-13].

$$K_c = \frac{a}{b} \quad (1.1)$$

де K_c – коефіцієнт локалізації (спеціалізації) галузі в регіоні;

a – частка регіону в обсязі випуску галузі;

b – частка регіону в обсязі валового регіонального випуску в країні.

Для розрахунку значення «а» застосуємо наступну формулу:

$$a = \frac{A}{B} \quad (1.2)$$

де a – частка регіону в обсязі випуску галузі;

A – обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в Запорізькій області;

B – загальний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції в Україні.

Данні для розрахунку цього коефіцієнту наведенні у таблиці 1.

Таблиця 1

Обсяг виробництва сільськогосподарської продукції в Запорізькій області за 2016 р. [7,8]

Профільні напрямки сільського господарства	Запорізька обл.,	Україна
Зернові та зернобобові культури (тис. т.)	2624,4	66088
Насіння соняшнику (тис. т.)	985,2	13626,9
Картопля (тис. т.)	263,7	21750,3
Овочі (тис. т.)	391,4	9414,3
М'ясо (тис. т.)	79,1	3271,6
Молоко (тис. т.)	259,5	10381,5
Яйця (млн. шт.)	701,6	15100,1

Для розрахунку значення «b» застосуємо наступну формулу:

$$b = \frac{D}{C} \quad (1.3)$$

Де В – частка регіону в обсязі валового випуску в країні;

D – обсяг валового регіонального випуску Запорізької області;

C – загальний обсяг валового регіонального випуску України.

Данні для розрахунку цього коефіцієнту наведені в таблиці 2.

Таблиця 2

Обсяг валового регіонального випуску продукції [6]

Обсяг валового регіонального випуску	Показник
Запорізька обл.	104323
Україна	2385367

Тепер можемо розрахувати коефіцієнт локалізації (спеціалізації) галузі в регіоні.

Для розрахунку всіх коефіцієнтів нами було використано статистичні данні за 2016 рік.

Результати розрахунку коефіцієнта локалізації (спеціалізації) галузі в регіоні представлені у табл. 3.

Таблиця 3

Коефіцієнт спеціалізації сільського господарства в Запорізькій області

Профільні напрямки сільського господарства	Коефіцієнт a	Коефіцієнт b	Коефіцієнт спеціалізації галузі в регіоні (K _C)
Зернові та зернобобові культури	0,0397	0,0437	0,91
Насіння соняшнику	0,0722	0,0437	1,66
Картопля	0,0121	0,0437	0,28
Овочі	0,0415	0,0437	0,94
М'ясо	0,0243	0,0437	0,56
Молоко	0,0250	0,0437	0,57
Яйця	0,0465	0,0437	1,06

Виходить із аналізу порівняльної конкурентної стійкості найвищу ступінь локалізації (спеціалізації) має виробництво соняшнику. Тому саме ця галузь має стати

основним ствольним сектором регіонального агропромислового кластеру в Запорізькій області, також високий рівень конкурентної стійкості має виробництво зернових та

зернобобових сільгоспкультур (пшениці, ячменю, кукурудзи тощо). Також, доцільним в регіоні, з точки зору порівняльної конкурентної стійкості, можна вважати розвиток птахівництва та вирощування овочів.

З аналізу видно, що виробництво картоплі, м'яса та молока мають низький рівень самозабезпечення, тому дані профільні напрямки сільського господарства, в рамках регіонального агропромислового кластеру у Запорізькій області, потребують розвитку.

Основними елементами ствольних секторів агропромислового кластеру виступають супідрядні між собою центри (ядра). Сукупністю точок росту – це і є економічне ядро профільного напрямку регіонального агропромислового кластеру. Ядро - це один або декілька сільськогосподарських або промислових підприємств, які у процесі виробничої діяльності довели перспективність подальшого розвитку виробництва. Середні в малі підприємства зазвичай сконцентровано біля ядра, а також постачальники й інфраструктурні підприємства, що забезпечують технологічний ланцюжок.

Території регіонального економічного простору, де знаходяться великі профільні підприємства агропромислового комплексу, виступають як полюси концентрації факторів виробництва і фінансових ресурсів, що забезпечують ефективну віддачу інвестицій у границях даного регіону. В таких умовах інтеграція підприємств АПК формує полюси економічного росту. Створює умови для інвестування капіталу замість його розподілу по підприємствах агропромислового комплексу.

Крім того, економічна доцільність розвитку агропромислових кластерів для сільськогосподарських виробників з більшою технічною відсталістю сільськогосподарського виробництва в порівнянні з промисловістю, пов'язана з специфікою сільськогосподарського виробництва, його соціальною значимістю,

необхідністю підвищення конкурентоспроможності продукції.

Кожний профільний напрямок сільського господарства регіонального агропромислового кластеру як система працює на відповідний готовий продукт – пропонуючи безпосередньо сільськогосподарську продукцію, або результат її переробки. Однак, кінцевий продукт виробництва кластеру – це не тільки сам продукт (тобто його фізична частина), але й сума необхідних споживчих якостей, тобто цінність, що властива даному продукту (упакування, умови постачання тощо).

Тому умовно кожен профільний напрямок сільського господарства регіонального агропромислового кластеру можна поділити на дві підсистеми:

- підсистема формування цінності продукту і взаємодії з ринком;
- підсистема забезпечення і підтримки формування цінності продукту.

Перша підсистема включає три сектори:

- сільське господарство – до якого входять фермерські господарства та підприємства;
- переробка – до якого входять переробні підприємства;
- торгівля – до якого входять учасники, що здійснюють просування продуктів до безпосередніх споживачів через торговельно-збутову мережу кластеру.

Друга підсистема призначена для надання послуг, спрямованих на забезпечення і підтримку цінності продуктів відповідними інституціями. Вона включає наступні сектори:

- сектор розробки та впровадження інновацій;
- сектор фінансового супроводження;
- сектор страхового супроводження;
- сектор постачальників;
- сектор ремонтного та технічного супроводження;
- сектор юридичного супроводження та аудиту;
- сектор науково-освітнього забезпечення;
- сектор рекламно-інформаційного супроводження.

Зупинимось більш детально на визначенні учасників профільного напрямку сільського господарства регіонального агропромислового кластеру у Запорізькій області – «Виробництво олійних культур», як найбільш потужного напрямку сільського господарства в регіоні.

До сектору сільське господарство доцільно включити провідні фермерські господарства, що мають спеціалізацію на розвинутому виробництві соняшнику із річним обсягом виробництва від 1 000 тонн. Зокрема: Фермерське господарство «Таврія-Скіф», ТОВ «Агрофірма «Нива», ПрАТ «Райз-Максимко», ТОВ «СПП Лана», ТОВ «Агрофірма «Україна», ТОВ «Агрофірма «Комунар», ТОВ «Олександрівка», ТОВ «Агрофірма «Ольвія», Фермерське господарство «СТЕМ» тощо [14].

Сектор переробка складатимуть провідні галузеві переробні підприємства регіону, зокрема:

- ПАТ «Пологівський олійноекстракційний комбінат»
- ПАТ «Запорізький оліяжиркомбінат»
- ПАТ «Мелітопольський олійноекстракційний завод»
- ТОВ «ЛАКОМКА 2010»
- ТОВ «Агропроінвест 08» та інші [15].

Сектор торгівля включатиме учасників, які займатимуться безпосередньо дистрибуцією соняшнику, зокрема сприятиме цьому створення оптового ринку сільськогосподарської продукції, а також до складу ввійдуть підприємства, що забезпечують товаротранспортну логістику, зокрема такі – ТОВ СП «Нібулон» (перевантажувальний термінал потужністю 75,2 тис. тонн відвантаження зернових та олійних культур на річковий транспорт у м. Кам'янка-Дніпровська), Фермерське господарство «Таврія-Скіф» (2 000 тонн одночасного зберігання), ТОВ «Терра-Вест» (3 400 тонн одночасного зберігання) та інші.

Сектор розробки та впровадження інновацій складатимуть Український науково-дослідний інститут олій та жирів, Інститут олійних культур УААН,

Верхньохортицька державна сортовипробувальна станція, ДП НЕБ «Еліта», які є основними базовими підприємствами в регіоні по відпрацюванню технологій вирощування сільськогосподарських культур, випробуванню гібридних сортів сільськогосподарських культур та захисту рослин.

Інші сектора, а саме фінансового, страхового, рекламно-інформаційного, юридичного супроводження та аудиту, сектор постачальників, ремонтного та технічного супроводження, освітнього та професійного забезпечення мають бути спільними для всіх профільних напрямків сільського господарства регіонального агропромислового кластеру у Запорізькій області, що сприятиме зниженню невиробничих витрат, сприятиме більш ефективному обміну інформаційними, фінансовими та іншими ресурсами між учасниками кластеру.

Висновки. За результатами дослідження було розроблено концепцію створення регіонального агропромислового кластеру в Запорізькій області. Визначення і регламентація основних етапів формування кластерного утворення сприятиме більш ефективній формалізації кластерної ініціативи, сприятиме скороченню фінансових та часових витрат.

На основі аналізу порівняльної конкурентної стійкості нами визначено профільний напрямок сільського господарства регіонального агропромислового кластеру у Запорізькій області – «Виробництво олійних культур». Саме цей напрямок найбільш потужного серед сільського господарства в регіоні.

Для покращення діяльності агропромислового комплексу, та посилення запропонованої концепції, пропонується створити кластер з виробництва олії, на базі ПАТ «Пологівського олійноекстракційного заводу» та ПАТ «Запорізького олійно-жирового комбінату».

Список використаних джерел:

1. Соколенко С. И. Пути кластеризации экономики с целью повышения конкурентоспособности Запорожской области. URL:

<http://ucluster.org/universitet/klastery-ukraina/2010-study>

2. Владимиров Ю. Л., Третьяк В. П. О классификации кластеров предприятий. Альманах «Наука, Инновации, Образование», 2008. Вып. 7. С.72–86.

3. Ступак І. О., Сідун П.В. Стратегічне управління конкурентоспроможністю кластера як основа довготермінового розвитку економіки. Інноваційна економіка, 2012. № 12[38]. С.58.

4. Прушківський В. Г., Бурма С.І. Основні етапи формування інноваційної моделі регіону на основі кластерного підходу. Економічний простір: Збірник наукових праць. Дніпропетровськ: ПДБАБА, 2011 №55. С.132 – 138.

5. Пуліна Т.В. Оцінка впливу факторів внутрішнього середовища при створенні кластерних об'єднань підприємств харчової промисловості. Агросвіт, 2015. № 5 С. 11-18.

6. Пуліна Т. В. Оцінка умов створення кластерного механізму інтеграції підприємств Запорізького регіону. Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. Запоріжжя : ГУ „ЗІДМУ”, 2012. № 3. С. 90–96 (0,63 д.а.).

7. Пуліна Т. В. Реінжиніринг як інструмент інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств харчової промисловості : автореф. дис... канд. екон. наук : 08.06.01; НУХТ. Київ, 2006. 19 с.

8. Пуліна Т. В. Інформаційне забезпечення створення та розвитку кластерних об'єднань підприємств харчової промисловості. Бізнес Інформ, 2013. №5. С. 145–152 (0,67 д.а.)

9. Статистичний збірник Регіони України 2017; За ред. І. Є. Вернера, Державний комітет статистики України. Київ: Державний комітет статистики України, 2017. Ч.2. 687 с.

10. Валовий регіональний продукт за 2016 рік // Головне управління статистики у

Запорізькій області, 2018. Експрес випуск № 62/0/02.5ВН-18. URL:

<http://www.zp.ukrstat.gov.ua/index.php/express>

11. Виробництво основних видів продукції тваринництва за регіонами у 2016 році. Державний комітет статистики України. URL: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2016/sg/sg_reg/vop/vop_u/vop1216_u.html

12. Виробництво основних сільськогосподарських культур за регіонами у 2016 році // Державний комітет статистики України. URL: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2016/sg/sg_reg/vz_reg/vz_u/vz12_u.html

13. Реєстр осіб, які здійснюють господарську діяльність, пов'язану з виробництвом та обігом об'єктів регулювання 2017 рік. Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживача. URL:

<http://consumer.gov.ua/>

14. Полякова Н.М. Кластеризація як економічний інструмент до вирішення екологічних проблем в АПК регіону. Інноваційна економіка, 2011. №1. С. 248 – 251.

15. Регіональна економіка та просторовий розвиток. Том 1. Л.Е. Лимонов. URL: https://stud.com.ua/24438/ekonomika/regionaln_a_ekonomika_teorija_modeli_i_metodi

REFERENCES:

1. Sokolenko, S. Y., (2010), “Ways of clustering the economy in order to increase the competitiveness of the Zaporozhye region”, *Klasterni doslidzhennia*, [Online], available at <http://ucluster.org/universitet/klastery-ukraina/2010-study>, (Accessed November 2010).

2. Vladymyrov Ju. L and Tretjjak V. P, (2008), “On the classification of clusters of enterprises”, *Aljmanakh “Nauka, Ynnovacyu, Obrazovanye”*, vol. 7, pp.72-86.

3. Stupak I. O and Sidun P.V., (2012), “Strategic management of the cluster's competitiveness as a basis for long-term economic development”, *Innovatsijna ekonomika*, vol. 12 (38), pp. 58

4. Prushkivskyj V. Gh. and Burma S.I., (2011), "Fundamentals of form-making innovational model of the region based on the cluster basis", *Ekonomichnyj prostir: Zbirnyk naukovykh prats*, vol. 55, pp.132-138.
5. Pulina T.V., (2015), "Assessment of the influence of factors of the internal environment when creating cluster associations of food industry enterprises", *Ahrosvyt*, vol. 5, pp 11-18.
6. Pulina T.V., (2012), "Assessment of the conditions for the creation of a cluster mechanism for the integration of enterprises in the Zaporizhzhya region", *Derzhava ta rehiony. Seria: Ekonomika ta pidpriemnytstvo*, vol. 3, pp. 90-96
7. Pulina T.V., (2006), *Reinzhyrnyh iak instrument innovatsijno-investytsijnoi diial'nosti pidpriemstv kharchovoi promyslovosti : avtoref. dys... kand. ekon. nauk : 08.06.01, [Reengineering as an instrument of innovation and investment activity of food industry enterprises: author's abstract. Dis ... Cand. econ Sciences: 08.06.01], NUKhT, Kyiv, Ukraine*
8. Pulina T.V., (2013), "Information support for creation and development of cluster associations of food industry enterprises", *Biznes Inform*, vol. 5, pp. 145-152/
9. Verner I. Je., (2017), *Statystychnyj zbirnyk Rehiony Ukrainy 2017, [Statistical collection of Regions of Ukraine 2017], Derzhavnyj komitet statystyky Ukrainy, Kyiv, Ukraine.*
10. Main Department of Statistics in Zaporizhzhya Oblast, (2018), "Gross Regional Product for 2016", [Online], available at: <http://www.zp.ukrstat.gov.ua/index.php/express> (Accessed 14 August 2018).
11. State Committee of Statistics of Ukraine, (2018), "Production of the main types of livestock products by regions in 2016", [Online], available at: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2016/sg/sg_reg/vop/vop_u/vop1216_u.htm (Accessed 18 August 2018).
12. State Committee of Statistics of Ukraine, (2018), "Production of main crops by regions in 2016", [Online], available at: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2016/sg/sg_reg/vz_reg/vz_u/vz12_u.html (Accessed 20 August 2018).
13. State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection, (2018), "Register of persons engaged in the economic activity related to the production and circulation of objects of regulation in 2017", [Online], available at: <http://consumer.gov.ua> (Accessed 10 September 2018).
14. Poljakova N.M., (2011), "Clustering as an economic tool for solving environmental problems in the agro-industrial complex of the region", *Innovacijna ekonomika*, vol. 1, pp. 248-251.
15. Lymonov L.E., (2015), "Regional economy and spatial development. Vol.", [Online], available at: https://stud.com.ua/24438/ekonomika/regionalna_ekonomika_teorija_modeli_i_metodi, (Accessed 10 November 2018)